

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2021.30.225>

УДК 303.01.81'2.930.1

Андрій Мартинов

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.

Інститут історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: martynov.andriy15@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7754-5549>

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ Й МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СЕМІОТИКИ ІСТОРІЇ

У статті висвітлюються теоретичні й методологічні проблеми семіотики історії як трансформації системи знаків у часово-просторовому континуумі. Цією системою користуються люди з метою передання знань та інформації. Сучасне управління є семіотичним. Окремий факт може перетворитись на знак-символ. Знак живе своїм життям у віртуальному просторі, залишивши інформаційний простір. Інформаційна цивілізація керується системою знаків різного походження. Семантика змінює епістемологічний режим. Код забезпечує систему комунікації. Будь-який код потребує декодування. Коди культурного простору є багатозначними. Семіотика історії активно взаємодіє з історією ідеологій. Питання істинності доктрини націоналізму не може бути вирішене наукою, позаяк належить ідеології. У психіатрії є поняття семантичної деменції, коли хвора людина не розуміє значення слів. Інформація розповсюджується серед людей, а відтак і набуває свого суспільного значення лише тоді, коли вона сприймається людьми, тільки за цієї умови вона стає знанням. Знання допомагають діяти. Передумовою для цього є достовірна інформація. У форматі семіотики історії можна виділити концепції та засади «інформаційного суспільства». Образи сильніше впливають на людей, аніж тексти. Негативна інформація поширюється швидше за позитивну. Віртуальність створює образ бажаного світу. Образи майбутнього не нейтральні. Певний образ майбутнього задає сучасне. Семантика історії розвивається в загальному руслі лінгвістичного повороту в історичній науці. У цьому сенсі методологічні й теоретичні проблеми семіотики історії пов'язані з лінгвістичними глухими кутами свідомості, обумовленими недосконалістю будь-якої мови та способів її публічного використання.

Ключові слова: семіотика, семіотика історії, знак, знання, інформація, ідеологія, код, семантика, текст, образ.

Andriy Martynov

Doctor of History, Professor, Leading Researcher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: martynov.andriy15@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7754-5549>

THEORETICAL FOUNDATIONS AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF THE SEMIOTICS OF HISTORY

The article deals with the theoretical and methodological problems of the semiotics of history. Semiotics is the science that studies the sign system. This system is used by people to transfer knowledge and information. Modern governance is semiotic. A separate fact can turn into a sign-symbol. The sign lives its own life in the virtual space, leaving the information space. The modern world is governed by language. The revolution starts with the language. Semiotics changes the epistemological regime. The code provides a communication system. Any code requires decoding. Cultural space codes are ambiguous. The semiotics of history actively interacts with the history of ideologies. The question of the truth of the nationalism doctrine cannot be solved by science, because it belongs to ideology. The name is the essence. In psychiatry, there is the concept of semiotic dementia, when the patient does not understand the meaning of words. Information is distributed among people, therefore it acquires its social significance when it is perceived by people, only under this condition it becomes knowledge. Knowledge helps to act. A prerequisite for this is correct information. Concepts of the information society can be distinguished in the format of semiotics of history. Images have a stronger effect on people than texts. Negative information spreads faster than texts. Virtuality creates the image of the desired world. The images of the future are not neutral. A certain image of the future is set by the present. No one can escape the human prejudice. The semantics of history develops in the general line of the linguistic turn in historical science. In this sense, the methodological and theoretical problems of the semiotics of history are associated with the linguistic problems of consciousness, caused by the imperfection of any language and the ways of its public use.

Keywords: *semiotics, semiotics of history, symbol, knowledge, information, ideology, code, semantics, text, image.*

Завжди існувала можливість присвоєння тільки матеріальних продуктів, відповідного їх відокремлення та захисту, але не їх символічних та суб'єктивних властивостей. Априорі це створює практичну й наукову проблему семіотики як системи знаків, якою користуються люди, аби зберігати й передавати знання та інформацію. Сучасне управління є семіотичним.

Епістеміологічний режим встановлюють інтелектуали, які визначають, за яку точку зору платитимуть на кафедрі. Будь-яка людська писемність являє собою спосіб зберігання інформації за допомогою матеріальних знаків. Окремий факт може перетворитись на знак-символ. Знак живе своїм життям у віртуальному просторі, залишивши інформаційний простір. Дезінформація здатна деформувати фізичний простір. Семантика змінює епістеміологічний режим, завдяки чому впливає на соціально-історичний процес.

Коди пам'яті – це система умовних знаків, назв, сигналів для передавання, збереження, обробки та відтворення інформації пам'яттєвого дискурсу; спосіб організації простору пам'яті. Код забезпечує систему комунікації. Будь-який код потребує декодування. Використання семіотичного підходу та методів герменевтики висвітлено у працях М.Бахтіна, Р.Барта, М. Бубера, Г.Гадамера, Ю.Крістєвої, Ю.Лотмана, П.Рікера, Ю.Габермаса. Коди культурного простору є багатозначними. Пам'ять – це непрямі свідчення про все, що було втрачено, немовні артикуляції культури минулого. Я. Буркгардт визначав свій проєкт культурної історії через протиставлення між «текстами» і «слідами». Під «текстами» він розумів кодовані свідчення, а також усвідомлені артикуляції епохи разом з усіма її оманами, які з цим пов'язані. Під «слідами» він розумів непрямую інформацію, в якій задокументована нестилізована пам'ять епохи, що не підлягає цензурі або викривленню¹.

Французький семіотик Р. Барт сформував концепцію семіотичного тлумачення тексту². Французький соціолог Ж.Бодрійяр розглядав суспільство споживання як кінцеве споживання знакових систем³. У СРСР ще на початку 1980-х років перекладали наукову літературу, яка стосується теорії знаків⁴. Вітчизняний дослідник Г.Почепцов систематизував та виклав історію розвитку семіотичних знань у Росії до 1917 року⁵. Класиком досліджень у сфері семіотики є італієць У.Еко. В 1972–1979 рр. У. Еко був генеральним секретарем «Міжнародної асоціації семіотичних досліджень», а в 1979-1982 рр. він – віце-президент цієї організації. У 1974 р. у Мілані У. Еко провів перший міжнародний конгрес із семіотики. Він активно друкував наукові праці, зокрема «Відкритий твір» (1962), «Відсутня структура» (1968), «Трактат із загальної семіотики» (1975), «Інтерпретація і надінтерпретація» (1995), «Семіотика і філософія мови» (1997). У 2006 р. вийшла остання збірка «Кроком рака. Гарячі війни та медійний популізм». Роман «Ім'я рози» став класичним текстом семіотичного мислення і тлумачення постмодерністських течій у філософії та сучасній гуманітаристиці.

В.Агеєв у своїй монографії розглядає семіотику як науку про різні знакові системи⁶. Популярним напрямком у сучасній лінгвістиці є так звана когнітивна лінгвістика, яка розглядає семіотику як когнітивний аналіз мови⁷. Традиція адаптації семіотики до історичних досліджень має тривалу історію. Італійський філософ Б. Кроче пов'язав філософію історії та історичну

семіотику⁸. А.Мегілл зробив предметом історичної семіотики саме історичне мислення⁹. У монографії І.Деміна здійснено обґрунтування онтологічних підстав семіотики історії¹⁰. Б.Успенський розглядає семіотику історії крізь призму семіотики культури¹¹. Найдавніші семіологічні дослідження стосувалися проблематики ролі міфу в історії. «Міфи – це комплексні, але раціонально повністю не обґрунтовані, а часом зовсім нераціональні або навіть зовсім трансцендентально здобуті мислевиявлення / структурні компоненти або уявні світи для з'ясування нез'ясованих відносин, які потребують обмірковування для їх розуміння; досить часто міфи набувають безперечного характеру догм», – зазначається у вступі праці Х.-Д. Кюблера «Міфи про суспільство знань»¹². Згадування за принципом буття передбачає відтворення в пам'яті того, що людина колись бачила або чула. Натомість «згадування, доручене паперу, є іншою формою відчуженої пам'яті. Нотуючи те, що я бажаю запам'ятати, – зазначав Е. Фромм, – я набуваю впевненості, що володію інформацією, і тому не роблю спроб утримати її у власній голові. Я впевнений у своїй власності, але лише доти, доки не загублю нотатки, бо тоді я втрачаю і пам'ять про цю інформацію. Я втрачаю також здатність до стійкого запам'ятовування, бо мій банк пам'яті перетворився на екстерналізовану у вигляді нотаток частину мене самого»¹³. Отже, існують різні міждисциплінарні теоретичні підходи до розвитку семіотики. Одним із найплідніших напрямків, на нашу думку, є семіотика історії.

Метою статті є висвітлення ключових теоретичних засад і методологічних проблем семіотики історії.

Семіотика історії активно взаємодіє з історією ідеологій. Американський соціолог І.Валлерстайн зазначає, що «ніколи не було остаточної версії жодної із ідеологій, завжди було чимало плутанини з демаркаційними лініями між ними»¹⁴. Еклектика ідеологій обумовлена суперечливістю масової свідомості, у якій співіснують протилежні очікування і прагнення. Питання істинності доктрини націоналізму не може бути вирішене наукою, позаяк належить ідеології. Використання націоналізму – це питання політичної практики. Може працювати як на інтеграцію, так і на дезінтеграцію держави. Націоналізм – це ідеологія політизованої ідентичності. Основна функція будь-якої ідеології – це колективна мобілізація. Зміст націоналістичної ідеології визначається функціями, які вона виконує, особливостями соціально-історичної ситуації, специфікою політичних сил, які в цій ситуації діють від імені нації. Нація є насамперед політичним об'єднанням. Більшість сучасних націй поліетнічні.

У Західній Європі династичні держави переросли в національні. Тут поширилася політична (громадянська) модель нації. У Центральній і Східній Європі, де межі держав упродовж тривалого часу не співпадали з культурними кордонами, утвердилася культурно-етнічна модель нації. Також у

німецькому випадку нація не могла до 1870 р. ототожнюватися з єдиною державою. Нація – це інстанція суверенітету. Масова національна мобілізація – це феномен ХХ століття. На Сході Європи народи болісно реагують на власне відставання в модернізації. У масовій свідомості, як і у свідомості політичних еліт, поширене уявлення про етнічну основу державності. Національна свідомість формується лише за умов інтенсивної суспільної комунікації, яка неможлива без ефективних систем транспорту і зв'язку.

Французький мислитель Е. Ренан зазначав, що певну групу людей робить нацією не лише те, що вони мають між собою багато спільного, а й те, що вони разом багато чого забули.

Важливий внесок у розробку теоретичних і методологічних проблем семіотики історії зробив Р.Козеллек – німецький теоретик, дослідник фундаментальних історичних понять. Він очолював Центр міждисциплінарних досліджень при Білефельдському університеті. Основоположник «історії понять». Зробив вагомий внесок у підготовку 9-томного словника політичної і соціальної мови Німеччини «Основні поняття історичної науки» (*Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*). Зокрема, Р.Козеллек застерігав від осмислення минулого за допомогою сучасних їм понять і вбачав у використанні понять індикатор політичних і соціальних змін. Праву людини на індивідуальну пам'ять загрожують: професори, політики, пресвітери, педагоги, поети, публіцисти, піар-спеціалісти. Час історії будується всупереч часу пам'яті. Завдання історії не у черговому переживанні минулого, а в розумінні цього минулого.

Французький історик, антрополог та демограф Е. Тодд констатує, що «Фукуяма не вирізняє освітній фактор як головну рушійну силу історії і мало цікавиться демографією. Він не бачить, що масова грамотність – це незалежна пояснювальна зміна величини в осерді демократично-індивідуалістичного пориву, який він розкриває. В цьому й полягає його помилка: виведення кінця історії із повсюдного поширення ліберальної демократії. Але якщо демократія – це не лише політична суперструктура якогось культурного етапу, то початкова освіта і продовження навчання завдяки розвитку середньої і вищої освіти можуть її лише дестабілізувати там, де вона вперше виникла, у той самий момент, коли вона утверджується в країнах, що лише підійшли до стадії масової грамотності. У ментально-ідеологічну організацію розвинутих суспільств середня й особливо вища освіта знову впроваджують поняття нерівності. Цьому новому класу дедалі важче терпіти примус загального виборчого права»¹⁵.

«Навчившись читати, писати й рахувати, – пише Е. Тодд, – люди майже закономірно починають контролювати матеріальний світ, що їх оточує. Люди інтелектуально стають готові до зміни звичного середовища»¹⁶. «Сьогодні подолання неграмотності й керування народжуваністю виступають як

людські універсалії. Тож ці два аспекти прогресу легко поєднати з наростанням «індивідуалізму» (індивідами, які завдяки грамотності стали свідомими й рівними, не можна безкінечно правити авторитарно), результатом якого може стати лише утвердження індивіду в політичній сфері. Одне з перших визначень демократії дав Аристотель, який бувши цілком модерним, поєднував свободу з рівністю, аби людина могла «жити так, як хоче»¹⁷. «Коли Європа чогось хоче, тобто коли німці, британці і французи досягають згоди, вона може»¹⁸. Але європейці так і не зробили вибору між інтеграцією в американську систему й емансипацією. Європа стала вразливою через брак єдності й демографічну кризу.

Головною відмінністю індустріального суспільства від традиційного є не лише перехід від аграрного до промислового виробництва, а й перехід від виробництва речей до виробництва знаків (інформації). Це є перехід від матеріального виробництва та обміну до семантичного – від циркуляції товарів до циркуляції знання (М.Кастельс). Дискурс – це закріплений у мові спосіб впорядкування соціальної реальності. П. Бурдьє запровадив поняття «символічний капітал». Нації є уявними спільнотами, позаяк кожен їхній член ніколи не знатиме особисто усіх інших, але це не заважає йому ототожнювати себе з ними. Криза латини настала через «друкарський капіталізм» (Б.Андерсон) та поширення книгодрукування. Це не лише сприяло розвитку національних мов, а й забезпечило поширення уніфікованих систем знань у межах певних політичних кордонів. Андерсон веде мову про креольський націоналізм у Латинській Америці, лінгвістичний націоналізм у Центрально-Східній Європі, офіційний націоналізм, властивий старим націям, які сформувались задовго до виникнення ідеології націоналізму. Національні міфи й символи, якими користуються націоналісти заради обґрунтування винятковості своєї нації, найчастіше націоналістами і сконструйовані.

У психіатрії є поняття семантичної деменції, коли хвора людина не розуміє значення слів. Професійний пропагандист здатен вдаватися до «селективної правди», тобто він вміє вибирати правдиві повідомлення для аргументації своїх слів. Цікавою семіологічною проблемою є тлумачення концептуальних категорій сучасного суспільства. Політика повинна за допомогою наукової підтримки та логічної раціональності, яка має застосовуватись відповідно до обставин, служити загальному добробуту та реалізації найкращих рішень. Інформація розповсюджується серед людей, а відтак і набуває свого суспільного значення лише тоді, коли вона сприймається людьми, тільки за цієї умови вона стає знанням. Знання допомагають діяти. Передумовою для цього є достовірна інформація.

Технологічне формування інформаційного суспільства має свою хронологію. У 1983 р. Пентагон передав Інтернет для цивільного використання. У 1992 р. поява браузерів зробила Інтернет зручним для користувача.

У 1997 р. створено Explorer від Microsoft. Французький соціолог Ж. Фурастьє (1907–1990) запровадив поняття «суспільство послуг» або «суспільство дозвілля». Також семіотично визначається поняття «постіндустріальне суспільство» як фазовий перехід від практичного вироблення товарів до економіки зі сферою послуг. Це може бути суспільство засобів масової інформації та / або комунікаційне суспільство. Отже, існує комунікація, репрезентована у трьох різних варіантах, а саме: інформації (як вибір з обсягу, який охоплює те, що виражається поведінкою, мовою або символікою), повідомлення (як форми відомостей) та розуміння (спостерігається як вибір, як різниця між повідомленням та інформацією на усвідомленому рівні). Кожен із цих компонентів завжди існує тільки у відносному зв'язку з обома іншими, ніколи не може виступати ізольованим; тільки їх синтез формує комунікацію як єднання. Засоби масової інформації конструюють реальність іншу, таку, що відрізняється від власне реальності. Системи засобів масової інформації та комунікації узагалі здійснюють відповідний вплив на суспільні інтереси та стратегії чи більш індивідуально, чи за допомогою організованого системного підбору спеціально обраних осіб. Національна держава разом з її початковою монополією на регулювання інформації на своїй території поступово втрачає позиції.

У форматі семіотики історії можна виділити концепції та засади «інформаційного суспільства». Як історичне джерело інформація може розглядатись як тип відносин між подіями. Інформація відрізняється від інших товарів тим, що її фактично не можна витратити; інформація позиціонує себе однаково як сировина, товар, фактор виробництва, культурне надбання, зразок інтерпретації, та можна більше не турбуватися стосовно неточності значення її вартості. Інформація розуміється як суб'єктивна величина, що не існує без відносин конкретних людей. Логічно допустити, що суспільство знань продукує економіку знань. Знання є продуктом нашої праці та предметом зі сфери послуг. За М. Кастельсом, мережі утворюють нову соціальну морфологію нашого суспільства, а поширення мережевої системи суттєво змінює функцію та результати процесів виробництва, досвід, владу та культуру. Економічне зростання в майбутньому співіснуватиме поруч із втратою повної зайнятості, однією з основних ознак економічної системи, де знання стають найважливішим джерелом збільшення вартості, і де стає можливим підвищення продуктивності при незначних затратах праці. Поряд із грошима та владою тепер рівноправним ресурсом суспільного відтворення вважаються інформація, знання та творчий потенціал. Епістемологічне (абстрактне узагальнення) – це знання про будь-що, технічне знання (здатність виконати завдання), фонезіс (практична соціальна мудрість), розуміння суспільних інтересів та політики, інтелект, який базується на припущеннях. За семіотикою ознаки сприймаються як щонайменше діадичне

співвідношення між характерним та визначеним, що визначає його функціональність у синтаксичній, семантичній та прагматичній кореляції, у такий спосіб формується відповідне значення.

Ключовим є «міф про суспільство знань», адже «ми не знаємо більше, ніж попередні генерації, у нас тільки більша кількість варіантів знання»; «Міф про всесвітнє інформаційне суспільство»: «Війна культур – це війна непорозуміння та опір проти культурної гегемонії»; «Міф про інформаційне самовизначення»: складно запобігти критичній інформації, яка не відповідає ринковим вимогам. Гонитва за сенсацією щонайменше вимагає уваги, інформація подається фрагментарно, поділена на шматочки, спрощена, виконана у невимушеній формі, скорочена до голих фактів та напівправди, позбавлена звичайних та обґрунтованих оцінок, отже, є неповною.

За умов глобалізації «транснаціональна держава» більше не обмежена територіально. Викликають побоювання також різноманітні опції контролю та перевірки, які неминуче наявні там, де є цифрове забезпечення як латентне супроводження, але є такими, що погано сприймаються пересічним громадянином. Економічна концентрація можливостей глобальних медіамагнатів не контролюється суспільними інстанціями. Засоби масової інформації є наймогутнішими, найчестолюбнішими організаторами й розповсюджувачами міфів усілякого роду. Отже, засоби масової інформації та соціальні міфи достатньо сильно взаємодіють, постійно набувають нової сили та майже не дають можливості розрізнити реальну субстанцію та уявну, проєкційну віртуальність.

Звичайно, якщо у вас є мільйон фотографій, кожна окрема з них не так і дорога. Інша справа, якщо у вас десяток фото. Так само Інтернет провокує інфляцію слова. Якщо кожному окремому слову читач готовий приділяти дедалі менше уваги, так само діють письменник і редактор. Поступово люди втрачають здатність спілкуватися за допомогою писемних текстів. Унаслідок цього під загрозою опиняються наука, мистецтво, все людське за визначенням. Настав диктат пошукових систем. Їхні судження встановлюють межі для нашого розуміння. Раніше значення було доступне лише людському мозку. Тепер воно закладено і в програму інструментів, які дають нам інформацію. Інтернет руйнує приватність і загрожує свободі. Чи будуть добре поінформовані люди менш придатними для маніпуляцій і контролю? Чи зі свободою інформації настає демократія? Люди, навпаки, втрачають здатність встановлювати пріоритети.

Гірше, якщо кандидати на посаду президента були нездатні наводити обґрунтовані аргументи. Вони говорять бездоказовими тезами. А їхні прихильники не можуть логічно пояснити, чому саме їх підтримують. Українці втратили здатність запитувати «чому» і необхідність давати відповіді. Тому влада й суспільство ухвалюють безглузді рішення. Державні службовці ігнорують стратегічні проблеми, тому що зобов'язані потурати тактичним

інтересам виборців. Банкіри йдуть на ризики для економіки, тому що отримують за це бонуси й не караються за помилки. Юристи захищають винних і карають невинних, позаяк їхня кар'єра залежить від кількості виграних процесів. Соціальні інститути й чинні культурні норми не роблять нас мудрішими й моральнішими.

Важко змінити історичний імідж бренду, який неможливо повністю контролювати. Неможливо повністю відсторонити споживача від його культури. Найбільше амнезія загрожує пам'яті зсередини. Ви не зможете приховати свою історію.

Йдеться про незавершеність формування української модерної нації, спадщину неоколоніалізму, українська ідентичність розвивається зсередини, не доведено до кінця інформаційну деколонізацію, існують проблеми з фальшивою історичною пам'яттю. Правда історії найчастіше є комерційною таємницею. К. Юнг сприймав особисте позасвідоме як частину колективного позасвідомого – успадкованої частини людської психіки, яка розвинулася не з особистого досвіду. Колективне позасвідоме виражається через архетипи – універсальні форми мислення або ментальні образи, які впливають на почуття особи та її вчинки.

Народна мудрість говорить, що краще раз побачити, аніж сто разів почути. Ми не бачимо речі такими, як вони є; вони для нас такі, якими є ми. Образи сильніше впливають на людей, аніж тексти. Негативна інформація поширюється швидше за позитивну. Прості рішення краще розуміються переважно більшістю суспільства, аніж складні. Інформація – це нейтральне викладання факту. Відбирається така інформація, яка віддзеркалює певну модель світу. Віртуальність створює образ бажаного світу. Образи майбутнього не нейтральні. Певний образ майбутнього задає сучасне. Фрейм – це рамки світогляду, які визначають інтерпретацію фактів. За умов інформаційної монополії держави статус будь-якої альтернативної інформації в уяві населення максимально посилюється. Мінімальне відхилення від офіційної лінії привертає до себе максимальну увагу. Колективна свідомість має когнітивні упередження, тобто їй властиве систематичне шаблонне відхилення від раціональної думки. Людський розум більше пристосований для виграшу в суперечках та формування груп однодумців, ніж для пошуку істини. Ми схильні приймати свідчення, що підтримують наші вже існуючі погляди. Судження перетворюються на упередження, якщо вони не змінюються після отримання нових даних. Г.Олпорт пише про п'ять основних рівнів упереджень: антилокування – висловлення упереджень, зазвичай у колі однодумців; уникнення – вжиття заходів, щоб не конкурувати з небажаною групою людей, навіть якщо це не створює незручності; дискримінація – активні кроки, які обмежують доступ членів певної групи до роботи, навчання, тощо; фізичні атаки – до упереджень додаються сильні емоції, знищення – геноцид¹⁹.

Соціальні психологи говорять про упередження доступності, коли яскраві події вважаються імовірнішими, ніж рутинні. Відбувається також емоційне зараження, і спрацьовує ефект попереднього ставлення. Те, як люди оцінюють інформацію, значною мірою залежить від того, як ця інформація була представлена. Психологи називають це ефектом фреймінгу. Цей ефект може подолати тиск соціального оточення та авторитет. Людей можна змусити заперечувати прості очевидні свідчення прямо через тиск із боку оточення.

Часто індивідууми використовують групове мислення, аби уникнути необхідності виборювати персональну думку й переконання. Йдучи цим шляхом, можна відмовитись від реальності на користь теорії. Суспільні інститути стають своєрідними ехо-камерами, які просувають у масову та індивідуальну свідомість стереотипи групового мислення. Опишемо деякі упередження: 1) ми схильні довіряти точці зору груп людей більше, ніж думці однієї людини; 2) ми погано оцінюємо ймовірність; 3) ми завжди вважаємо, що минулі події впливають на майбутні, навіть якщо вони ніяк не пов'язані між собою; 4) ми вважаємо, що події, на які очікуємо, відбуваються ймовірніше, ніж інші; 5) ми схильні вважати, що могли би спрогнозувати, навіть якщо в дійсності нічого подібного раніше не робили; 6) що частіше ми чуємо чийось думку, то правильнішою вона видається; 7) ми впевнено робимо висновки, маючи обмежену інформацію; 8) ми застосовуємо стереотипи щодо інших груп людей до окремих представників цих груп; 9) нам важко відокремити факти від оціночних суджень; 10) важко перевіряти достовірність фактів і бачити, чи висновок є загальним правилом, або унікальним випадком. Існують певні фрейми, тобто параметри або межі обговорення конкретних фактів чи подій. Зміни інформаційних потоків можуть змінювати соціальне середовище, а його трансформація впливає на індивідуальну й суспільну поведінку.

Історичний досвід засвідчує, що розвиток гуманітарних наук значною мірою пов'язаний із постійним пошуком консенсусу щодо фундаментальних категорій, від розуміння і тлумачення яких залежить визначення предметного поля, завдань і методів досліджень. Серед таких гносеологічних проблем, які формують структуру всієї багатоповерхової будівлі наук про людину, ключове місце посідає визначення поняття «соціальне». При цьому не лише теоретичний, а і практичний інтерес становить огляд руху семантики, тобто смислових значень названої категорії на різних етапах історичного розвитку. Заради методологічної зручності можна умовно виділити чітко диференційовані три великі епохи – традиціоналізму, модерну і постмодерну. Складність життя суспільства наростає з кожним новим етапом його розвитку. Для людини суттєве значення мають різноманітні цикли, які стають змістом її діяльності. Звідси, наголошує російський дослідник А.С.Ахієзер, походить потреба аналізу циклів, властивих мисленню і діям

людини. Все життя людини традиційного суспільства є безкінечною системою циклів, які вона відтворює як ритуали. При цьому різні види діяльності ще не були предметно диференційовані, щоправда вже на цьому етапі формуються дуальні опозиції, як інструменти аналізу та синтезу життєвого досвіду. Зокрема, А.С.Ахієзер розглядає дуальну опозицію як результат диференціації недиференційованого. Формування сенсу певного явища відбувається внаслідок переходу думки суб'єкта від одного полюсу до іншого²⁰. Сенсотворення соціального відбувалось одночасно з розгортанням антропосоціогенезу. Розвиток норм, стереотипів, комунікацій, статусних ознак відбувався паралельно з формуванням людини як суб'єкта предметно-практичної діяльності. Отже, вже на світанку історії Homo sapiens відокремлювався від стадних тварин, які мають соціальні інстинкти, завдяки наявності нормативно-ціннісної системи, тобто специфічної культури, яка регулює індивідуальну поведінку. У цьому сенсі не мавпа створила людину своєю наполегливою працею. Навпаки, людина розумна піднялася над тваринним світом, насамперед, завдяки розвитку мовної комунікації. З виникненням спеціалізованої інформаційно-знакової діяльності матеріальний світ вже був приречений на ідеалізацію внаслідок дії магії Слова. З того часу, між тваринним та соціальним світами з'явилась психологічна прірва, адже тварина бажає лише того, що їй потрібно в кожний конкретний момент, а людині завжди потрібно те, чого вона бажає.

Важливим фактором антропосоціогенезу стали морально-соціальні заборони – табу, роль яких у розвитку людини та суспільства розкрив З.Фрейд. Зв'язок між соціальним і психологічним було виявлено в теоретичних побудовах К.-Г. Юнга, зокрема, в його концепції колективного позасвідомого²¹.

На етапі розвитку традиційних суспільств особливо показовою була єдність біологічного й соціального в людині. Наприклад, Аристотель, наголошуючи на наявності в людині як частині природи рис тваринного (біологічного) та соціального (політичного), називав членів суспільства «політичними тваринами». Платон уважав, що індивіди об'єднуються в соціум аби забезпечити свої головні потреби. Найкраще зробити це може лише ідеальне суспільство, оскільки соціальне життя є природною сутністю людини.

По суті заперечення біологічного в людині на користь соціального пов'язано з релігійною традицією, яка різко протиставляє тілесне – гріховне духовному. Біологічне забезпечує функціонування інстинктів. Соціальне відповідає за культурні цінності та норми. Антрополог К.Лоренц, наприклад, вважає, що деякі вищі цінності, такі як співчуття, солідарність, альтруїзм прямо взаємодіють із інстинктами. Водночас соціальне дозволяє контролювати прояви біологічного. З іншого боку, культурні цінності не успадковуються біологічно, а є набутими соціально.

Загалом зв'язок між соціальним та сакральним є надзвичайно важливим. У цьому проявляється ієрархічність соціального світу²². Соціальне виконує вітально важливі сакральні функції. По-перше, це стосується проблем зв'язку зі світом Абсолюту, духовності, функціонуванням механізмів психологічної компенсації, по-друге, соціальне та сакральне сприяють інтеграції, тобто об'єднанню членів певного соціуму навколо санкціонованого світогляду, морально-етичних норм, по-третє, сакралізація соціального у традиційному суспільстві легітимізувала механізми соціального контролю, формувала стереотипи масової поведінки, по-четверте, сакралізоване соціальне сприяє розв'язанню екзистенційних проблем через продукування нових сенсів суспільної діяльності на певних історичних етапах, нарешті, по-п'яте, традиційна легітимізація влади, як це довів М. Вебер, здійснюється через її сакралізацію²³.

З погляду історичної соціології суттєвий інтерес становить рух семантики поняття «соціальне» в існуючих світових релігійних системах. У цьому контексті суттєве значення мають праці класика соціологічної думки М. Вебера, присвячені компаративному аналізу господарської етики світових релігій. Зокрема, він наголошує, що зовні схожі форми економічної організації можуть поєднуватися з цілком відмінною за своїм характером господарською етикою, і, залежно від її специфіки, мати зовсім різний історичний вплив. Для кожної із релігій здебільшого можна вирізнити ті верстви, чия життєва поведінка хоч певною мірою буде для неї визначальною. Іслам спершу був релігією завойовників світу, релігією лицарського ордену дисциплінованих борців за віру. Християнство було спочатку вченням мандрівних ремісників і за своїм характером релігією суто міською²⁴.

Загалом слід зазначити, що уявлення про категорію «соціальне» у світових релігійних системах є досить спорідненим. Зокрема, християнство, яке багатьма генетичними коріннями сягає соціокультурної системи Стародавнього Сходу, врешті сформувалось як найбільш поширена світова релігія, коли весь близькосхідно-середземноморський ареал було об'єднано під владою наднаціональної Римської імперії. Християнські соціальні норми увійшли до багатьох соціально-політичних учень, зокрема, соціалізму. Це стосується, насамперед, проблеми ставлення до багатства та праці. Справжній переворот у цьому сенсі було зроблено за часів Реформації. З часів М. Лютера та Ж. Кальвіна багатство стало сприйматись як свідокство богообраності.

Реформація в Західній Європі стала справжньою революцією в уявленні про соціальне. Насамперед, заперечувався постулат про можливість колективного порятунку віруючих. З'являється феномен вільного індивіду, який отримує у приватну власність, насамперед, власне тіло. Капіталістичні відносини руйнують общину як головну матрицю традиційного суспільства. Виникає ринок купівлі-продажу робочої сили. З метою уникнення війни всіх

проти всіх вільні індивіди утворюють громадянське суспільство. Основним соціальним механізмом стає конкуренція, тобто такий стан, коли свобода одного індивіду обмежується сферою свободи іншого. З цього часу західний антропологічний міф визнає людину злого за її соціальною природою. Традиційні культури продовжували вважати, що людина створена за образом та подобою Бога і втратила рай унаслідок гріхопадіння. Етика ісламу не закликає до активної зміни соціального порядку. Водночас майнова диференціація в Корані пояснюється волею Аллаха. Проте все це лише мінливе користування²⁵. Аналогічні мотиви можна також знайти в буддизмі та конфуціанстві.

Починаючи з «осьового часу», виділеного К.Ясперсом, у період між 800 – 200 рр. до н.е., коли відбувалось активне усвідомлення відмінності індивіда та його етики від колективу та водночас взаємозалежності між індивідом і соціумом, чітко визначились принципові відмінності між Сходом та Заходом. У античній Греції приватна власність стала структуроутворюючим чинником, який сприяв утворенню полісної демократії, правових громадянських гарантій, емансипації індивіда від соціуму. Традиційні східні цивілізації намагались контролювати приватного власника. В конфуціанстві та ісламі це робить держава, в буддизмі – кастова система. Отже, цивілізації Сходу розвивались на засадах підпорядкування індивіда колективу. Східні соціальні інститути послідовно заперечували соціальні інновації, які в історичній перспективі могли підірвати традиційні соціальні відносини. Зокрема, в ісламі цьому сприяла релігійно детермінована соціальна поведінка. Ставка робилась на дисциплінований та підпорядкований харизматичному лідеру соціуму. При цьому історія мусульманських країн переконливо доводить, що там існував досить високий ступінь вертикальної соціальної мобільності. Оскільки перед Аллахом всі рівні, то талановитий вчорашній раб за сприятливих обставин міг стати еміром, селянин – військовим начальником, бідняк – знавцем ісламу.

У буддизмі визначальною є релігійно детермінована індивідуальна поведінка. Тут, зважаючи на принцип індивідуальної карми, не визнається характерний для православ'я принцип колективного порятунку. При цьому віруючі усвідомлювали, що в сьогоденному житті вони мають шанс закласти фундамент своєї майбутньої карми, аби мати шанс народитися знову з чистою свідомістю та шансами здобути стан нірвани, вирватись із циклічного кола перероджень.

Китайська конфуціанська традиція базується на цінності оптимально організованого соціального буття, джерелом якого є постійне самовдосконалення людини, яка має стати мудрецем, аби керувати державою. Остання своєю чергою теж має спрямовувати соціум на досягнення вищої внутрішньої гармонії. Саме цій меті у традиційних східних цивілізаціях слугувало поняття «соціальне», яке насамперед тлумачилось як колективне, освячене всім досвідом історичного буття соціуму.

Отже, приблизно до часу Великих географічних відкриттів та їхнього продовження – колоніальних захватів – на Заході й на Сході склались принципово різні сенсові характеристики поняття «соціальне». Ще в античній Греції та Стародавньому Римі, які були колыскою середньовічної Західної цивілізації, склався індивідуалістичний стереотип соціальної поведінки, який віддає пріоритет особистим цілям перед інтересами певної соціальної групи. При цьому самоідентифікація здійснюється на основі особистих атрибутів, а не через ототожнення себе з групою. Традиційні Східні цивілізації віддають перевагу колективним цінностям, які мають пріоритет перед індивідуальними інтересами. При цьому людина Сходу ідентифікує себе насамперед із певним соціумом²⁶.

Поступове заперечення традиційних уявлень про соціальне, як таке, що дане від Бога, тому керується Вищим Розумом, здійснюється у ХУІІ-ХУІІІ ст. в європейську епоху Просвітництва. Для Аристотеля соціальний Космос був замкнутою системою. Завдяки вченню Дж. Бруно поступово стверджується уявлення про нескінченність Всесвіту. Тепер навколишній світ у принципі став для людини предметом наукового та експериментального пізнання. Починаючи з ХУІІІ ст. час стає лінійним та незворотнім. Замість циклічних історичних уявлень стверджуються ідеї нескінченного історичного прогресу.

Суттєвий внесок у цей процес зробив Ж.-Ж. Руссо, котрий висунув гіпотезу виникнення цивілізованого стану, якому притаманна наявність громадянського суспільства, внаслідок укладання суспільного договору. З часів Великої французької революції відкривається новий великий соціальний цикл історії, сенс якого полягає не лише в перетворенні людини на невірющого скептика, а й на співтворця Деміурга. На цих амбіціях розвивається соціальне в умовах модерну.

Суттєві зміни в семантиці поняття «соціальне» сталися за часів Просвітництва. Поступово відбувалась десакралізація соціального світу як Космосу, що було характерним для відчуття традиційного суспільства. Реформація ХУІ-ХУІІІ ст. у Європі породила громадянське суспільство, чії структури функціонують у міській цивілізації. Протестантське уявлення про поділ людей на обраних (власників) та ізгоїв (пролетарів, тобто за традицією римського права тих, хто у власності має лише своїх нащадків) спричинило до переходу від станової диференціації суспільства, властивої для традиційних соціумів, до класової. Раціоналізм звільняв людину від традиційних табу. Одним із наслідків цього став расизм. При цьому колонізація змусила відійти від християнського уявлення про загальне братство людей, адже дикунів інших соціумів треба було цивілізувати. Модерна глобальна цивілізація формувалась у ХУІІІ-ХІХ ст. зусиллями західних раціоналістів як складна система багатьох культур і локальних цивілізацій.

По суті модерну парадигму для поняття «соціальне» в 1845 р. подав К.Маркс, який наголошував, що сутність людини не є певним абстрактом, властивим окремому індивіду. У своїй дійсності вона є сукупністю всіх суспільних відносин. Тобто дії індивідів породжують суспільство, однак соціум та індивід є неподільними та створюють один одного. Феномен соціального ідентифікується за межами особистих контактів і функціонує за допомогою соціальних інститутів.

Відомий історик та соціальний мислитель А.Тойнбі розглядав суспільство як інститут вищого порядку, який включає в себе всі інші інститути, але сам не належить до жодного з них²⁷. Він наголошував, що джерелом соціальної дії не може бути суспільство, але ним може бути окремий індивід або група індивідів, дія яких і створюють суспільство. Останнє є посередником, за допомогою якого індивіди взаємодіють між собою. Особистості, а не суспільства творять людську історію.

Водночас дуальна опозиція індивідуального та колективного дає підстави стверджувати про неможливість заперечення масового чинника в історичному процесі. З особливою силою ця тенденція почала проявлятися із формуванням так званого масового суспільства, діагноз якому дав іспанський філософ Х.Ортега-і-Гасет у праці «Бунт мас». При цьому в соціально-історичних процесах вирішальними стають не суто кількісні характеристики певної соціальної групи, а її чисельність помножена на соціальну активність. Так у 60-ті рр. ХХ ст. на Заході розгорнулася конкуренція за соціальний вплив між класом професійних політиків та рухом різноманітних громадянських ініціатив. Демократія участі вимагає підвищеної соціальної активності за межами виробничої сфери у громадсько-політичних справах. Однак масове споживацьке суспільство дедалі більше підпорядковує своїм інтересам соціокультурну та політичну сфери. А відтак, поступово відбувається дегуманізація поняття «соціальне».

Засновник соціології О. Конт визначав за предмет цієї науки майбутнє суспільство, яке охопить та об'єднає все людство²⁸. Така установка на модерністську глобалізацію була провідною за часів конкуренції у ХХ ст. соціалістичної та ліберальної соціальних парадигм. Тогочасний модернізм спирався на формаційне бачення спільної всесвітньої історії, для розвитку якої характерним був поступовий прогрес. На межі ХХІ ст. стає зрозумілим, що розвинуте споживацьке суспільство є монопольним продуктом лише західної цивілізації.

Російський політолог А.Панарін зазначає, що сучасні суспільства не просто відтворюють себе в історії, вони залучені до процесу створення мега-суспільства. Тому вирішальними соціальними відносинами сьогодні є не відносини з приводу власності, а відносини з приводу стратегії формування майбутнього²⁹. Ідеологія постмодерну заперечує сталі норми та процедури

соціального життя, тотально критикують «великі сенси» та проекти. Втрачається віра в месіанські історичні перспективи. Постмодернізм позбавляє історію вектора майбутнього. З часів К.Поппера історичне проектування оголошено «злиденністю історизму»³⁰. Соціально-історична методологія доби модернізму навпаки існувала на засадах формування об'єктивних законів та тенденцій. Провідними цінностями модерну були демократія, рівність і прогрес. Ліберали постмодерну, навпаки, стверджують рівнозначність будь-яких проміжків часу і пропонують залишити турботи про сенс і спрямованість соціального часу³¹.

Найсимптоматичнішим для постмодерну у тлумаченні соціального є повернення до концепцій, які віддають пріоритет біологічній складовій людини. Йдеться про расизм та соціал-дарвінізм, які виводять соціум на арену боротьби за існування, в якій перемагають лише найадаптованіші. Спільний історичний час початку й кінця історії замінюється на глобальну сегрегацію народів, яких поділили на обраних та ізгоїв, могутній центр як глобальне Місто експлуатує бідну провінційну периферію.

Закінчення соціального циклу, розпочатого Великою французькою революцією кінця XVIII ст., буде пов'язано з пошуком нового сенсу поняття соціального глобалізму. Отже, історичний рух семантики поняття «соціальне» дає підстави зробити спробу типологізувати найвживаніші визначення. Перше – це *описові визначення*. Соціальне – сукупність певних властивостей і особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідом чи спільнотою у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їхніх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя. Поле реалізації соціального сфокусоване на взаємодії та співіснуванні індивідуального й суспільного. Друге – це *історичні визначення*. Соціальне є продуктом традицій, усього попереднього розвитку людства. У цьому сенсі також слід розглядати проблему історичного зв'язку різних поколінь. Третє – це *нормативні визначення*, зазвичай, вони акцентують увагу на соціальному житті індивіда та соціуму через систему нормативних правил та контролю за їх виконанням. При цьому звертається увага на роль ідей, символів, структур у соціальному житті. Четверте стосується визначення *соціального* через *психологічне*, і навпаки. Тобто психологічне в цій парадигмі розкривається через соціальне. Однак, оскільки по суті соціальне та психологічне є неподільними та мають спільний предмет – людину, то можна казати, що у світі постматеріальних цінностей, навпаки, соціальне доречно тлумачити через психологічне³². Семантика історії розвивається в загальному руслі лінгвістичного повороту в історичній науці. У цьому сенсі методологічні й теоретичні проблеми семіотики історії пов'язані з лінгвістичними глухими кутами свідомості, обумовленими недосконалістю будь-якої мови та способів її публічного використання.

- ¹ Киридон А. Пам'яті сліди (пам'ять – слід). *Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів*. Київ, 2013. С.259.
- ² Барт Р. Семиотика, поэтика. Избранные произведения. Москва, 2004. С.14.
- ³ Бодрийяр Ж. Общество потребления. Москва, 2006. С.18.
- ⁴ Моррис Ч. Основания теории знаков. Москва, 1982. С.11.
- ⁵ Почепцов Г. История русской семиотики. Москва, 1998. С.32.
- ⁶ Агеев В. Семиотика. Москва, 2002. С.14.
- ⁷ Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. Москва, 2007. С.12.
- ⁸ Кроче Б. Теория и историография истории. Москва, 1998. С.19.
- ⁹ Мегилл А. Историческая эпистемология. Москва, 2007. С.11.
- ¹⁰ Дёмин И.В. Семиотика истории и герменевтика исторического опыта. Самара, 2017. С.4.
- ¹¹ Успенский Б.А. Семиотика истории, семиотика культуры. Москва, 1994. С.43.
- ¹² Кюблер Х.-Д. Міфи про суспільство знань. Київ, 2010. С.11.
- ¹³ Фромм Е. Мати чи бути? Київ, 2010. С.44-45.
- ¹⁴ Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. Петербург, 2001. С.305.
- ¹⁵ Тодд Е. Після імперії. Есе про загнивання американської системи. Львів, 2006. С.21-22.
- ¹⁶ Там само. С.30.
- ¹⁷ Там само. С.46.
- ¹⁸ Там само. С.156.
- ¹⁹ Батлер-Боудон Т. Психологія. Київ, 2020. С.141-142.
- ²⁰ Ахиезер А.С. Между циклами мышления и циклами истории. *Общественные науки и современность*. 2002. №3. С.124.
- ²¹ Юнг К.-Г. Психология бессознательного. Москва, 1998. С.14.
- ²² Генон Р. Кризис современного мира. Москва, 1991. С.18.
- ²³ Мосс М. Социальные функции священного. Петербург, 2000. С.44.
- ²⁴ Вебер М. Господарська етика світових релігій. Вступ. *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ, 1998. С.397-399.
- ²⁵ Васильев Л.С. История религий Востока. Москва, 1988. С.135.
- ²⁶ Майерс Д. Социальная психология. Петербург, 1998. С.250.
- ²⁷ Тойнби А. Постигание истории. Москва, 1991. С. 252.
- ²⁸ История теоретической социологии. Москва, 1997. Т.1. С.80.
- ²⁹ Панарин А.С. Политология. Москва, 1999. С.112.
- ³⁰ Поппер К. Злиденність історизму. Київ, 1994. С.89.
- ³¹ Панарин А.С. Искушение глобализмом. Москва, 2000. С.21.
- ³² Московичи С. Машина, творящая богов. Москва, 1998. С.6.

REFERENCES

1. Ageev, V. (2002). *Semiotika*. Moskva [in Russian].
2. Ahiezer, A.S. (2002). Mezhdru ciklami myshlenija i ciklami istorii. *Obshhestvennye nauki i sovremennost'*, 3, 124 [in Russian].
3. Barthes, R. (2004). *Semiotika, pojetika. Izbrannye proizvedenija*. Moskva [in Russian].
4. Butler-Bowdon, T. (2020). *Psykhologhiia*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Baudrillard, J. (2006). *Obshhestvo potreblenija*. Moskva [in Russian].
6. Croce, B. (1998). *Teorija i istoriografija istorii*. Moskva [in Russian].
7. Djomin, I.V. (2017). *Semiotika istorii i germenevtika istoricheskogo opyta*. Samara [in Russian].
8. Fromm, E. (2010). *Maty chy buty?* Kyiv [in Ukrainian].
9. Guénon, R. (1991). *Krizis sovremennogo mira*. Moskva [in Russian].
10. *Istorija teoreticheskoi sociologii*. (1997). (Vol.1). Moskva [in Russian].
11. Jung, C.-G. (1998). *Psihologija bessoznatel'nogo*. Moskva [in Russian].
12. Kübler, H.-D. (2010). *Mify pro suspil'stvo znan'*. Kyiv [in Ukrainian].
13. Kyrydon, A. (2013). Pam'iaty slidy (pam'iat' – slid). *Natsional'na ta istorychna pam'iat': slovnyk kliuchovykh terminiv*. Kyiv [in Ukrainian].
14. Mauss, M. (2000). *Social'nye funkcii svjashhennogo*. Peterburg [in Russian].
15. Megill, A. (2007). *Istoricheskaja jepistemologija*. Moskva [in Russian].
16. Morris, Ch. (1982). *Osnovaniya teorii znakov*. Moskva [in Russian].
17. Moskovichi, S. (1998). *Mashina, tvorjashhaja bogov*. Moskva [in Russian].
18. Myers, D. (1998). *Social'naja psihologija*. Peterburg [in Russian].
19. Panarin, A.S. (2000). *Iskushenie globalizmom*. Moskva [in Russian].
20. Panarin, A.S. (1999). *Politologija*. Moskva [in Russian].
21. Pochepcov, G. (1998). *Istorija russkoj semiotiki*. Moskva [in Russian].
22. Popova, Z.D., Sternin, I.A. (2007). *Kognitivnaja lingvistika*. Moskva [in Russian].
23. Popper, K. (1994). *Zlydennist' istorytsyzmu*. Kyiv [in Ukrainian].
24. Todd, E. (2006). *Pislia imperii. Ese pro zahnyvannia amerykans'koi systemy*. L'viv [in Ukrainian].
25. Toynbee, A. (1991). *Postizhenie istorii*. Moskva [in Russian].
26. Uspenskij, B.A. (1994). *Semiotika istorii, semiotika kul'tury*. Moskva [in Russian].
27. Vasil'ev, L.S. (1988). *Istorija religij Vostoka*. Moskva [in Russian].
28. Wallerstein, I. (2001). *Analiz mirovykh sistem i situacija v sovremennom mire*. Peterburg [in Russian].
29. Weber, M. (1998). *Hospodars'ka etyka svitovykh relihij. Vstup. Sotsiologhiia. Zaha-l'noistorychni analyzy. Polityka*. Kyiv, 1998 [in Ukrainian].